

แนวโน้มนโยบายประชาธิปไตย

การปกครองของไทยได้พัฒนาตามแนวที่บรรพบุรุษได้วางไว้ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงบ้างในบางครั้งก็ไม่ได้ถึงหลักเดิมเสียทีเดียว พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงมีพระราชกรณียกิจในการรักษาราชประเพณี ซึ่งในบางครั้งก็ดำเนินตามการปกครองแบบนั้นดำเนินมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเห็นได้ว่าแม่ศิลปกรรม และการก่อสร้างก็เลียนแบบกรุงศรีอยุธยาทุกอย่างจนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเริ่มการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยหาอารยธรรมตะวันตกทั้งในคานความคิดเห็น การก่อสร้าง และระเบียบประเพณี อันเป็นแนวโน้มนำไปสู่การปกครองตามระบอบประชาธิปไตย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ การขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์นี้ ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการแปรโฉมหน้าจากการปกครองระบบเก่า ๆ เขาหาอารยธรรมตะวันตกมากขึ้น ชาวต่างประเทศคนหนึ่งกล่าวว่า

... พระองค์ทรงทำการเปลี่ยนแปลงอันสำคัญยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ พระองค์เองเป็นผู้ทรงกำหนดวิถีทางที่พระมหากษัตริย์พระองค์หลังทรงปฏิบัติตามวิถีทางซึ่งได้เปลี่ยนแปลงประเทศสยามในระยะเวลานี้เพียงไม่กี่ปีมาเป็นชาติสมัยใหม่ ซึ่งมีฐานะอันมีเกียรติอยู่ในโลก

๘๒
 ได้... ๘๒

การเปลี่ยนแปลงที่กล่าวถึงนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนิรนโยบายเอาใจชาวต่างประเทศเพื่อความพลดกภัยของบ้านเมือง ซึ่งแต่เดิม พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ ไม่มีพระราชประสงค์ที่จะทรงกระทำเช่นนี้ ทางเศรษฐกิจก็คือทรงทำสนธิสัญญากับชาวต่างประเทศ ทำให้ไทยเสียเปรียบในเรื่อง การค้า ไทยเคยเก็บภาษีสินค้าเขาไคตามความพอใจ หลังจากทำสนธิสัญญาแล้ว ก็เก็บไคเพียงร้อยละ ๓ เท่านั้น ส่วนทางสังคมนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงยกมาตรฐานสังคมให้สูงขึ้น ทำให้ฐานะของสตรีดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

อาจมีผู้สงสัยว่าเหตุใดพระองค์จึงทรงมีความคิดก้าวหน้าล้ำกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ ในอันที่จะเปลี่ยนแปลงประเทศเสียใหม่ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเวลาที่จะตระเตรียมพระองค์เพื่อปกครองประเทศถึง ๒๗ ปี

๘๒

A.B. Griswold, "King Mongkut in Perspective", The Siam Society Journal Vol. IV (Bangkok: The Siam Society, 1959), p. 268

"... he made more significant changes than any of his predecessors. And it was he who charted the course his successors were to follow - a course which has made Siam, in the space of a few score years, into a modern nation with an honored place in the free world..."

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระนามเดิมว่าเจ้าฟ้ามงกุฎ ภายหลังที่ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่อันประสูติแต่พระอัครมเหสี เจ้าฟ้ามงกุฎควรจะได้รับราชสมบัติภายหลังที่สมเด็จพระชนกนาถเสด็จสวรรคต แต่การหาใคร่ไปเช่นนั้นไม่ เพราะผู้ที่มีอำนาจมากที่สุดขณะนั้น คือพระองค์เจ้าทิพย์หรือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในเจ้าจอมมารดาเรียบ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณสมเด็จพระชนก ไคทรงว่าราชการทั้งกรมท่า กรมพระคลังสมบัติ กรมพระตำรวจ กรมการต่างประเทศ และยังทรงรับหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีแทนองค์สมเด็จพระชนกอยู่เสมอ ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต ที่ประชุมเสนาบดีจึงลงมติพูดเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชสมบัติ ในเวลานั้นเจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงผนวชอยู่ พระองค์ทรงเล็งเห็นแล้วว่า ถ้าจะให้บ้านเมืองสงบเรียบร้อยและเพื่อความปลอดภัยของพระองค์เอง พระองค์จะตองทรงผนวชต่อไป

การที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชนั้นนับเป็นคุณแก่ประเทศไทยอย่างใหญ่หลวง เพราะในเวลานั้น พระองค์ไคทรงศึกษาวิชาความรู้แต่ตามแบบโบราณ การงานในบ้านเมืองก็ทรงทราบเท่ากับเจ้านายของก่อน ๆ ถ้าพระองค์ทรงได้รับราชสมบัติในเวลานั้น พระราโชบายในการปกครองก็คงจะเป็นทางเดียวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ นี้ ทำให้มีโอกาสดูแลศึกษาวิชาความรู้

... การศึกษาค้นคว้าความรู้ทางภูมิศาสตร์ซึ่งหาไคยากในสมัยที่การคมนาคมยังมีน้อย ในขณะที่เดียวกัน การปราศรัยอย่างกันเองกับราษฎร ช่วยไห้พระองค์ไคทราบถึงจิตใจและความต้องการ ซึ่งเจ้านายปกครองนอຍพระองค์

นักที่ระโกเคยประสบมาก่อน... ๕๓

ในขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชนั้น เป็นเวลาที่มหาอำนาจตะวันตกเริ่มแผ่
 ลัทธิจักรวรรดินิยมมาทางตะวันออก เจ้าฟ้ามงกุฎทรงสังเกตเห็นภัยนี้และทรงพระราช
 คำริว่า ทางเดียวที่จะทำให้ประเทศพม่าอันตรายก็คือต้องทำให้ฝรั่งนับถือ พระองค์จึง
 ทรงเริ่มคบกับฝรั่ง บุคคลที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงคบหานี้ ส่วนมากเป็นพวกบาทหลวงและ
 मिชชันนารีอเมริกัน ซึ่งเขามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทย แต่ก็ไม่ได้รับการต้อนรับ
 ที่ดีนัก เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคร่งครัดในพระพุทธศาสนา
 ยิ่งนัก ไม่ทรงปรารถนาที่จะสนับสนุนศาสนาอื่น กรณีพิพาทระหว่างรัฐบาลไทยกับนัก
 สอนศาสนาจึงเกิดขึ้นเนื่อง ๆ พวกนี้จึงพยายามหาคนที่ตนจะพึ่งพิงได้ เมื่อทราบว่า
 เจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยในวิทยาการตะวันตก จึงใคร่พากันไปเฝ้าพระองค์ เจ้าฟา
 มงกุฎได้ทรงศึกษาภาษาตะวันตกจากบุคคลเหล่านี้ ทรงศึกษาภาษาละตินจากบาทหลวง
 ชาวฝรั่งเศสชื่อ ปัลเลอกัว (Pallegoix) เมื่อประทับอยู่ที่วัดราชาธิวาส ต่อมา
 เมื่อทรงย้ายไปประทับที่วัดบวรนิเวศวิหารจึงได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากมิชชันนารี
 อเมริกัน ชื่อ เจสซี แกสเวลล์ (Jesse Caswell) จากการคบคากับบาทหลวง
 ฝรั่งเศสและมิชชันนารีอเมริกันนี้เอง เจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงทราบเรื่องราวของต่าง
 ประเทศมากขึ้นกว่าเดิม

นายแมคฟาร์แลนด์ กล่าวถึงประโยชน์ในการผนวชของเจ้าฟ้ามงกุฎว่า
 "...เป็นเวลาที่สืบหาก็ที่พระองค์ได้ทรงผนวชเป็นพระในพระพุทธศาสนา.... ความ

"...His travels gave him a knowledge of geography that was rare in those days of poor communications, while his friendly talks with the people gave him an insight into the minds and needs such as few rulers ever attain."

จริงตลอดเวลาหลายปีที่ได้เก็บพระองค์อยู่แต่ในพระอารามนั้น เป็นเวลาที่เตรียมงาน สำหรับพระองค์ในอันที่จะวางรากฐานอาณาจักรสมัยใหม่ไว้อย่างวิเศษ..."^{๘๔}

นอกจากนี้แล้วประโยชน์ที่สำคัญที่ได้จากการผนวชของเจ้าฟ้ามงกุฎอีกประการหนึ่ง ก็คือ ความคิดแบบประชาธิปไตยโคแทรกซึมเข้าสู่พระราชหฤทัยโดยไม่รู้พระองค์ ทั้งนี้เพราะ "คณะสงฆ์เป็นสถาบันประชาธิปไตยที่นามาศจรยแห่งหนึ่ง สมาชิกของสถาบันนี้มาจากคนในสังคมระดับต่าง ๆ กัน และความแตกต่างกันทางสมณศักดิ์ขึ้นอยู่กับหน้าที่และอาวุโสยิ่งกว่ากำเนิดหรือตำแหน่งทางโลก" ^{๘๕} เจ้าฟ้ามงกุฎก็เฝ้าทรงพิศุจน์พระองค์ให้เห็นในกาลต่อมาว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ปกครองราษฎรตามแนวประชาธิปไตย

๘๔

George Bradley McFarland, Historical Sketch of Protestant Missions in Siam 1828 - 1928 (Bangkok: The Bangkok Times Press, Ltd., 1928), p. 44

"...For Twenty-six years he had been in the Buddhist priesthood... In reality those years of semi-seclusion were years of wonderful preparation for the task of laying the foundations of a modern kingdom..."

๘๕

A.B. Griswold, King Mongkut of Siam (New York: The Asian Society, Inc., 1961) p.13

"...The monkhood is a startlingly democratic institution. Its members are drawn from all levels of society, and distinctions of rank depend on function and seniority rather than birth or worldly position..."

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เจ้าฟ้ามงกุฎจึงได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมาในลักษณะของบุคคลที่มีความคิดและประสพการณ์ที่ดียิ่ง เป็นนักศึกษาที่เลิศที่สุดในหมู่ราษฎรของพระองค์ และเป็นนักปราชญ์ที่ทรงปรีชาญาณ ดึงไปจากพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏในพงศาวดารโดยมากทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเก่าหลายอย่าง ซึ่งเหตุผลในการเปลี่ยนแปลงนี้ก็จะจะเป็นเพียง

... เพราะทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่ารัชกาลของพระองค์ประจวบเวลาโลกวิสัยทางตะวันออกนี้ เปลี่ยนแปลงควมฝรั่งมา มีอำนาจขึ้นจะตองเปลี่ยนรัฐาภิบาลนโยบายหันเขาหาจริยธรรมอย่างฝรั่ง บ้านเมืองจึงจะพ้นภัยอันตราย... และ... พระอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ๆ ทำการใหญ่ตองเป็นแกนสาร ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันว่าเคยทำมาแต่โบราณอย่างไรตองทำอย่างนั้น...

แต่ผลแห่งการเปลี่ยนแปลงของพระองค์นั้นถือเป็นรากฐานสำคัญที่จะก้าวไปสู่การปกครองตามระบอบประชาธิปไตยในสมัยต่อมา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพนั้น สถาปบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อย เพราะคนทั้งหลายนิยมในพระองค์เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน แต่เหตุการณ์ภายนอกเป็นที่น่าวิตก เพราะเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓ นั้น รัฐบาลอังกฤษเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ แต่ฝ่ายไทยไม่ยอมทำ เพราะเห็นว่าถ้าทำตามหนังสือสัญญาจะเกิดความเสียหายแก่บ้านเมือง ทูตอังกฤษก็ใจกลับไป จึงมีความระแวงว่าอังกฤษอาจจะกลับมาอีก และคราวนี้จะมาตีหรือร้ายก็ได้ทั้ง ๒ สถาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกลมาตั้งแต่ยังทรงผนวชแล้ว ทรงพระราชดำริว่า ทางที่จะปลอดภัยมีทางเดียวคือตองรับทำสัญญาโดยดีให้เกิดมีไมตรีจิตต่อกัน แล้วจึงชี้แจงกันฉันทมิตรให้คบหอยอนอ่อนผันในขอสัญญา อย่าให้เกิดยุค

เชิญแก่บ้านเมือง และทรงพระราชดำริต่อไปว่าประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้
 คอไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐบาลโน
 บายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามแบบ
 อารยประเทศก็เกรงจะไม่ปลอดภัย จึงทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า เริ่มควมมี
 พระราชดำรัสสั่งให้เลื้อกประเพณีเขาเผ่าตัวเปล่าไม่สวม เสื้อ ให้เจ้านายและ
 ข้าราชการ สวม เสื้อ เขาเผ่าต่อไปเป็นนิจ และในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่ง คือในวัน
 เสด็จออกสมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
 พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ ฯ เขาเผ่าอวย ทำให้ฝรั่งเหล่านั้นพากันหันเหินเขียนบอก
 ชาวไปนานาประเทศ ว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยพระองค์ใหม่ทรงเปลี่ยนแปลงขนบ
 ธรรมเนียม หันเขาหาอารยธรรมอย่างฝรั่งติดกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ทาง
 ตะวันออก ชาวตะวันตกต่างก็พากันพิศวงและเริ่มมีไมตรีจิตต่อประเทศไทยติด
 กว่าแต่ก่อน ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อ เซอร์ จอห์น เบาริง ได้เชิญเชิญพระราชสาส์น
 จากพระนางวิกตอเรีย แห่งอังกฤษ มาเจริญพระราชไมตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘
 ท่าที่ที่มีต่อไทย จึงเป็นไปในทางที่ดี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้อนรับ เซอร์ จอห์น เบาริง
 ด้วยพระอัธยาศัยอันดียิ่ง ในบันทึกส่วนตัวเขากล่าวว่า

พระองค์ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต้อนรับข้าพเจ้า และข้าพเจ้าได้นั่งทรงกับ
 พระองค์โดยมีโต๊ะตัวหนึ่งคั่นอยู่กลาง พระองค์มีพระราชดำรัสวามิตรภาพ
 ระหว่างเรานั้นมีมาแต่โบราณกาล พระองค์ก็ทรงต้อนรับข้าพเจ้าอย่างดีที่สุด
 ทรงยื่นพระหัตถ์ พระราชทานบุหรีแก่ข้าพเจ้า แลแล้วก็ไถ่มีผู้นำสุรฯ น้ำชา และ
 ขนม เขามาให้แก่ข้าพเจ้า พระองค์ทรงปฏิสันถารกับข้าพเจ้าอย่างเป็นกันเอง
 อยู่เป็นเวลามากพอแล้ว แล้วก็ไปรักไถ่หานาย ปารุญ และนายเบาริงเราเผ่า นั่ง
 บนเก้าอี้ตรงข้ามพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ก็ไต่ทรงซักถามเขาเกี่ยวกับประวัติกิ
 ศาสตร์และตำแหน่งของเขา ในระหว่างการปฏิสันถารนั้น พระองค์ก็ไต่

รับสั่ง ถึงบาทหลวงคาซอลิก ว่าเป็นพระสหายของพระองค์โดยเฉพาะ ^{๕๗}

เราจะสังเกตเห็นได้ว่าท่าทีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
รับรองฝรั่งนั้นเป็นการรับรองอย่างฉันทมิตรและอย่างบุคคลที่เสมอกัน มิได้ถือพระองค์
ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงอำนาจเด็ดขาด เช่นกับพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ
จะเห็นได้ชัดเมื่อเปรียบเทียบกับการรับทูตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา
ลัย นายยอร์ช ฟินเลย์สัน (George Finlayson) ซึ่งเป็นบุคคลหนึ่งในคณะทูตของ
ครอเฟิด (Crawford) โดยบรรยายเหตุการณ์ตอนครอเฟิดและคณะเข้าเฝ้า พระ-
บาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไว้ว่า

... เราได้รับบัญชาให้คอย ๆ เดินกมศิษยะไปตามทางแคบ ๆ กว้าง
ประมาณ ๓ ฟุต เมื่อเดินไปไคสองสามก้าว ก็มีคำสั่งให้นั่งลงบนพรมโดย
มีผู้คนห้อมล้อม และห่างจากพระราชบัลลังก์กว่าครึ่งหนึ่งของทองพระโรง
ทั้งสองข้างหน้าเรามีพวกเสนาบดีห้อมอบเฝ้าอยู่ เราได้รับบัญชาให้นั่งบน
พรมโดยมีพวกมัวร์ (ลามอังกูม) สองคนห้อมอบอยู่หน้าผู้แทนผู้สำเร็จราช
การและผู้ช่วยของเขา ชาวเขา ไคนั่งอยู่ข้างหลังผู้แทนคนนั้น บัดนี้เราก็

๕๗

Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam Vol. II
(London: John W. Parker and Son, 1857), pp. 270 - 273

"...His reception of me was very gracious, and I sat oppo-
site his Majesty, only a table between us. The King said ours was
an ancient friendship, and I was most welcome. His Majesty offered
me cigars with his own hand, and liqueurs, tea, and sweetmeats were
brought An amicable conversation took place, which lasted some time,
after which Mr. Parker and Mr. Bowring were sent for, and seated in
chairs opposite the king. He asked them questions about their own
history and position... In the course of conversation, the King spoke
of the Catholic Bishop as his very particular friend..."

ใดถวายบังคมตามที่ตกลงกัน... ๕๘

นี่ก็แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลดพระเกียรติของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ทรงอำนาจสมบูรณ์ตามฉันทิราชย์ซึ่งโดยทฤษฎีแล้วทรงเป็นเจ้าชีวิตที่ราษฎรจะทูลปฏิบัติตามพระราชประสงค์ของพระองค์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ผู้ใดจะเขาเฝ้าพระองค์ไม่ว่าจะเป็นเสนาบดีหรือทาสจะทูลเกล้าทูลกระหม่อม และกม

๕๘

George Finlayson, The Mission to Siam and Hue in the Years 1821 - 1822. (London: John Murray, Albemarle - Street, MDCCCX VI), pp. 146 - 147

"... We were desired to advance in a stooping posture; a narrow space, about three feet in width, was left open in the centre for us to advance through. When we had advanced a few paces in this narrow space, being closely surrounded by the crowd of people, and distant from the throne more than half the length of the hall, all the ministers being a considerable way in front of us on either side, we were desired to seat ourselves on the carpet,... the two Moormen placing themselves immediately in front of the agent to the Governor-general and his assistant... I, therefore, placed myself immediately behind the former. We now performed the salutations agreed upon..."

ศีรษะคำ ขอความที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็พิสูจน์ให้เห็นว่า "ที่จริงแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้อำนาจสิทธิขาดน้อยกว่าตามทฤษฎี" ^{๕๕}

ผลของการดำเนินนโยบายเอาใจชาวต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ทำให้ประเทศรอดพ้นจากการคุกคามของชาวต่างประเทศได้ เมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๘๘ ไทยก็ไคลงนามในสนธิสัญญากับอังกฤษ เป็นที่เรียบร้อย ในสนธิสัญญานี้ไทยยอมตกลงทุกอย่างตามที่อังกฤษต้องการ ซึ่งถึงแม้ว่าจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ไทยก็ต้องยอมเพื่อรักษาเอกราชของตนเองไว้ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาไทยก็ต้องทำสัญญากับประเทศอื่น ๆ อีก คือ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา เคนมาร์ค โปรตุเกส วิลันดา ปรัสเซีย สวีเดน และนอร์เวย์

การเปิดศักราชติดต่อกับชาวต่างประเทศอย่างกว้างขวางในรัชกาลนี้ นับเป็นการเปลี่ยนโฉมหน้าประเทศไทยให้เข้าสู่แบบตะวันตก เพราะหลังจากนั้นเป็นต้นมา ชาวต่างประเทศก็เริ่มเข้ามามีบทบาทในประเทศไทยทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงเป็นกันเองแต่เฉพาะกับชาวต่างประเทศเท่านั้น ทรงใคความสนิทสนมกับราษฎรของพระองค์ด้วย นี่ก็เป็นลักษณะอย่างหนึ่งซึ่งกษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตยจะพึงมี ดังจะเห็นไคจากการประกาศยกเลิกการยิงกระสุน และอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าไคในทางเสด็จพระราชดำเนิน ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มีธรรมเนียมอยู่ว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ก็มีมานำวิวตรวจทางไปก่อน มีกระสุน ธนู หอกซัค เสียบบนหลังมา ถ้าเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ในเรือประทุนหาประทุนหลัง เรือคั้ง เรือกันยา

ทุก ๆ ลำ หนาและท้ายเรือพระที่นั่ง มีกระสุน มีปืน มีไม้ ถ้ามีเรือตัดหน้าเรือพระ
 ที่นั่ง หรือแซงเรือขึ้นมา ก็โหลงโพงตามกฎหมาย ถาวรราชูร เคน ยืน เข็มหน้าทาง
 เข็มประศูที่ไกลทางเสด็จพระราชดำเนิน มานำริ้วและเจ้าพนักงานในเรือ ประศู
 หนา ประศูหลัง ในเรือคั้งในเรือพระที่นั่งก็เอากระสุนยิง ครั้นต่อมาในรัชกาลพระ
 บาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในคราวเสด็จพระราชดำเนิน
 ทางชลมารคครั้งหนึ่ง เจ้าพนักงานในเรือยิงทาดูยิงผู้หนึ่งบอก ทรงเวทนามาก จึงทรง
 ออกพระราชบัญญัติห้ามเจ้าพนักงานเอากระสุนยิงราชูร เป็นแต่ให้เงือกเงื่อพอให้
 กุลัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงประกาศย้ำอีกครั้งหนึ่งถึงเรื่อง
 ห้ามยิงกระสุนนี้ และทรงพระราชดำริว่า การที่พวกกรมเมือง นายอำเภอ และพวก
 นายกองจุกของ ลอมวง มานำริ้ว และตำรวจ เรือประศูหนา ประศูหลัง เรือคั้ง ไล
 คนไหนเสียจากทางเสด็จพระราชดำเนินแล้วให้ชาวบ้านปิดประตูบาน ประตูลานเสีย
 หมดคนนั้น ก็ไม่เห็นจะเป็นการป้องกันอันตรายแต่อย่างใดเลย ไม่เห็นเป็นคุณ มีแต่โทษ
 หลายประการ กล่าวคือไม่ไคทอดพระเนตรเห็นราชูรที่เคยเฝ้า และทรงรู้จักมาก่อน
 อีกประการหนึ่งการที่ปิดประตูนี้จะทำให้คนแอบแฝงอยู่ไค และคนที่แอบแฝงนั้นจะเป็น
 คนดีหรือร้ายก็ไม่มีทางที่จะรู้ไค ^{๑๐๐} ควยเทศน์

จึงโปรดให้ประกาศห้ามว่า ตั้งแต่สืบไปเมื่อนำ ถ้าเสด็จพระราชดำเนิน
 ไปทางชลมารคทางชลมารค ก็อย่าให้กรมเมือง นายอำเภอ และกรมไพร
 หลวง ที่ไปนั่งกองจุกของลอมวง ไ้ดูราชูรชาวบ้านไปไกลเลย และอย่าให้
 ปิดประตูบาน และประตูโรง ประตูลาน ประตูเรือน ประตูแพ ประตูหน้าถึง
 เสียคั้งแต่ก่อน ให้ราชูรเจ้าของบาน เป็นผู้ใหญ่ในบานในเรือน ออกมา
 คอยเฝ้ารับเสด็จถวายบังคมให้ทอดพระเนตรเห็น ถ้าทรงรู้จักจะไคทรงทัก

^{๑๐๐} "ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนและอนุญาตให้ราชูรเฝ้าไคในทางเสด็จ
 พระราชดำเนิน, ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๐ (พระนคร:
 องค์การคาของคุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๒๘๒ - ๒๘๔

ทนายปราศรัยบ้างตามสมควรให้ไต่ความยินดี^{๑๐๑}

นอกจากนั้นยังให้เสรีภาพแก่ราษฎรที่จะถวายความเคารพตามใจชอบ
 .. การราษฎรเป็นจีน และเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินไปถึงหนาบาน
 หนาเรือน หนาๆ โรงงาน หนาแพ ถ้าและจะเคารพหมอบกราบอย่างไทย
 ตามเคยมาแตกอนักก็ตามใจ หรือจะลุกขึ้นยืนดูเคารพตามอย่างจีน เคารพ
 พระเจาแผ่นดินจีนก็ตาม อนึ่ง แชกและฝรั่งดำรงธรรมเนียมไทย จะนั่งลง
 เคารพหมอบกราบอย่างไทยก็ตาม หรือจะยืนเปิดทรวงกมศีรษะ ยกมือเคาร
 พอย่างแขกอย่างฝรั่งก็ตาม อย่าให้ชาวราชการในกระบวนเสด็จพระราช
 ดำเนิน และกรมเมือง นายอำเภอนั่งกองจุกของลอมวง และราษฎรชาว
 บานที่ออกมา นั่งคอยเฝ้ารับเสด็จ ห้ามปรามวากลาว ชื่นใจคนนอกประเทศ
 ซึ่งพอใจจะเคารพรับเสด็จ ตามจารีตของตัว ๆ นั้น ในหนึ่งหมอบลงเคารพ
 กราบอย่างไทยเลย จึงไต่ถามเสียใหรักิริยากนนอกประเทศ แลวจนยอม
 ไต่คนนอกประเทศใดเคารพตามใจจารีตที่เคยนับถือกันเด็ก^{๑๐๒}

นอกจากจะทรงใ้ราษฎร เขาเฝ้าตามทางเสด็จพระราชดำเนินใดแล้ว
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไต่ทรงอนุญาตใ้บรรดาผู้ที่มีทุกชรอนถวาย
 ฎีกาต่อพระองค์ใดเสมอหน้ากันหมด แต่วิธีที่กลองร้องฎีกาตามแบบเก่า ที่ต้องเขา
 ไปตีกลองที่ทิมดาบกรมวัง ไ้พระเจาแผ่นดินทรงไต่ยินเสียงกลอง แลวไปรคใ้หมา
 รับฎีกานั้น ครั้นนานไปก็มิผู้กักกันใ้ราษฎร เขาถึงกลอง พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกดลาเจ้าอยู่หัวทรงเคยปรารภว่า พระเจาแผ่นดินเหมือนเป็นพระประธานอยู่ใน
 โบสถ์ สัมพระเนตรอยู่ก็ไมเห็นอะไร ทรงตั้งประเพณีเสด็จออกรับฎีการาษฎรถวาย
 พระองค์เองทุกวันโกน เดือนละ ๔ ครั้ง เวลาเสด็จออกใ้เจ้าพนักงานตีกลอง

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๔ - ๒๘๕

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๖ - ๒๘๗

วินิจฉัยเถรี เป็นสัญญาณให้ราษฎรเข้าถวายฎีกาได้เป็นนิจ ก็มีผลเห็นประจักษ์ทันที
 ควบคู่ที่มอำนาจกษัตริย์แห่งราษฎร เขาจะถูกดูสาวหรือจับผู้คนจ้องจำตามอำเภอใจ
 ไม่มีใครกล้าทำดังแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็น
 ประโยชน์ จึงโปรดให้ประกาศขยายพระบรมราชานุญาตต่อออกไปถึงผู้ไม่สามารถ
 จะมาถวายฎีกาเองได้ เช่นถูกกักขังเป็นทนต์ ให้ฝากฎีกาญาติพี่น้อง หรือมูลนายมา
 ถวายทางตัวได้ แต่ในการที่รับฎีกาของราษฎรนั้น ถ้าปรากฏว่าใครเอาความเท็จ
 มากราบทูล เพื่อจะให้ผู้อื่นเสียหายโดยไม่มีมูล ก็ให้ลงพระราชอาชญาแก่ผู้ถวาย
 ฎีกาตามประเพณีเดิม ปองกันผู้ไม่มีฝีมือให้เดือดร้อน

อนึ่ง พระองค์ยังได้ทรงควบคุมการตัดสินคดีของพวกตุลาการอีกด้วย ทรง
 พิจารณาว่าพวกเจ้าทนายมักจะไม่มีใครรับความยุติธรรมจากการตัดสิน จึงทรงประกาศ
 ให้เจ้าพนักงานคัดเรื่องความของราษฎรที่ฟ้องร้องขึ้นทูลเกล้า ๆ ถวาย เพื่อจะทรง
 ตัดสินด้วยพระองค์เอง ให้ราษฎรใครรับความยุติธรรม เป็นการฟื้นฟูประเพณีที่พระ
 เจ้าแผ่นดินทรงตัดสินคดีเอง ในสมัยที่ยังไม่มีราชการมาถึงกับจะต้องแบ่งให้ตุลา
 การปฏิบัติพระราชกรณียกิจนี้แทน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอุทิศสาธุะอย่างยิ่ง
 ในการเสด็จพระราชดำเนินออกรับฎีกาจะบังกิจทุกชวอนของราษฎรด้วยพระองค์
 เองแล้วยิ่งไปกว่านี้พระองค์ยัง

/. . . ทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ซึ่งเป็นการเดือดร้อน
 และยังมีบกพร่องอยู่เป็นอันมากมาหลายลักษณะหลายประการ มีทรงอุทิศหมื่น
 อำนาจศาล ซึ่งทาสรองทุกขสงเงิน นายเงินกชชกักขังตัวทาส ในห้องขังคน
 อยู่เป็นทาสตลอดไป พระองค์เพิ่มเติมพระราชบัญญัติสะกักกันการซึ่งผู้ศิษย์
 เหวงไพร่ให้เบาบางลงเป็นต้น ทั้งพระราชบัญญัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นการมีคุณให้
 ความสุขแก่ราษฎรอีกหลายอย่างหลายประการ และทรงอุทิศหมื่นราษฎรซึ่ง
 ทำไร่นา คือออกพระราชบัญญัติลดเงินค่านากูโค ซึ่งแต่ก่อนใครเคยเก็บเสมอ
 กันกับนาฟางลอย ทรงพระราชดำริเห็นว่าค่านากูโคนั้น ถึงเจ้าของจะทำ
 นาก็มีทำนาก็ดี ก็คงต้องเสียเงินค่านาตามตราแดง ส่วนผู้ซึ่งทำนาฟาง

ลอบ สยามานไควว่าน่านนี้ไม่ได้เก็บเกี่ยวก็ไม่ต้องเสียค่านา ทรงเห็นว่า
เสียเปรียบกับอยู่อย่างนี้ จึงทรงยกานาคูโคพระราชนานให้เป็นไรละ
สลึงคึงนี้เป็นตน ทรงพิจารณาสอดส่องในสิ่งซึ่งเป็นการหนักของราษฎร
คึงนี้ แลวผ่อนผันให้เป็นการเสมอกัน และเป็นการเบาขึ้นอีกหลาย
ประการ...^{๑๐๓}

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกพระราชบัญญัติคิด
เงินค่านาคูโค เพราะพระองค์ทรงเห็นไม่เป็นการยุติธรรมที่จะเก็บเท่ากับนาฟาง
ลodynั้น ทำให้ประชาชนมีความเสมอภาคทางเศรษฐกิจ ซึ่งถึงแม้จะอยู่ในหมู่ของพวก
ที่ทำนาและอาจจะเป็นเรื่องเล็กน้อยในสมัยนั้น แต่ก็มีความสำคัญต่อการวางรากฐาน
ระบอบประชาธิปไตยอยู่มาก ด้วยเหตุที่ความเสมอภาคทางเศรษฐกิจนี้ ยอมรับไปสู่
ความเสมอภาคทางสังคม และความเสมอภาคทางการเมืองอีกต่อหนึ่ง นอกจากนี้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีใ้ทรงให้พระราชอำนาจอันสิทธิขาดของ
พระองค์เสมอไป จะเห็นได้จากคราวที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดราช
ประดิษฐเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ ^{ที่ ๑๕๕} พื้นที่วัด
วัดราชประดิษฐ์นี้แต่เดิมเป็นที่หลวง ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ พระราชนานให้เป็นที่
ที่อาศัยของข้าราชการที่ทรงมีพระราชประสงค์จะให้อยู่ไกล ๆ ทางคานตะวันออกของ
พื้นที่นี้ มีผู้สร้างโรงธรรมไพลหนึ่ง ชาวบานไกลเคียงไซเป็นที่ทำบุญและฟังธรรม
เทศนา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราช
ประสงค์จะให้พื้นที่แปลงนี้เป็นสวนกาแฟ จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อถอนโรงธรรมและ
บานเรือนข้าราชการที่อยู่ในบริเวณนั้นออกไป แต่ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ สวนกาแฟที่ทำ
มาหลายปีแล้วได้โรยรารางลง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระ
ราชดำริจะให้พื้นที่สวนกาแฟนี้สร้างวัดธรรมยุติกขึ้นวัดหนึ่ง จึงทรงมีพระบรมราชโองการ

^{๑๐๓} กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๐), หน้า ๒๒ - ๒๓

ให้เจ้าหน้าที่ไปจัดการวัดสอบพื้นที่แล้วคิดราคาเป็นจำนวนเงินมาขาย
แก่พระองค์ กรมพระนครบาลจึงรับวัดพื้นที่สวนกาแพไคกว้าง ๓๑ วา
๓ ศอก ยาว ๓๕ วา คิดคำนวณได้ ๑,๐๕๘ ตารางวา และคิดราคา
ตารางวาละ ๑ บาท กล่าวกันว่าเพื่อให้ชาวสะอาดจริง ๆ การซื้อขาย
จ่ายเงินสวนกาแพระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับกรมพระนครบาลในครั้งนั้น ไคทำกันตอหน้าเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์
สมุหพระกลาโหมที่เคี้ยว มีไคทำงับจับหูดบ ๆ ซ่อน ๆ ประการไค เงิน
ค่าซื้อที่ดินก็เป็นเงินสวนพระองค์ มีไคไซเงินแผ่นดินเลย^{๑๐๔}

พระราชกรณียกิจประการนี้ก็เป็นอย่างหนึ่งที่แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระราชอำนาจน้อยกว่าทฤษฎีที่วางไว้

ที่จริงในฐานะที่พระองค์ทรงเป็น "พระเจ้าแผ่นดิน" จะทรงเวนคืนที่ดิน
ผืนนั้นมาทำอะไรก็ได้ โดยไม่ต้องทรงเสียอะไรเลย แต่ถึงกระนั้นพระองค์
ก็ไม่ทรงมีพระราชประสงค์จะทรงใช้พระราชอำนาจนั้น กลับทรงถือว่า
พื้นที่สวนกาแพเป็นของแผ่นดินหรือเป็นของกลาง ไม่สมควรที่ใคร ๆ จะ
ยึดเอาไปทำประโยชน์ส่วนตัวโดยพลการ จะทำให้เสียประโยชน์อันเป็น
ส่วนรวมไป^{๑๐๕}

พระมหากษัตริย์คุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีไคแผ่
ไปแต่เฉพาะกับราษฎรในพระนครหลวงเท่านั้น แต่ยังไคแผ่ไปยังราษฎรที่อยู่ตาม
หัวเมืองอีกด้วย เมื่อทรงมีโอกาส พระองค์มักจะเสด็จพระราชดำเนินไปยังหัว
เมืองต่าง ๆ ทางเหนือเสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทางตะวันออกเสด็จไปถึงเมือง
ปราจีนบุรี กับทั้งหัวเมืองชายทะเลตลอดจนเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ทางฝ่าย

^{๑๐๔} พ.อ. คำเนิร เดชะกุล, วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม, ใน
อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (กันยายน, ๒๕๐๗), หน้า ๙ - ๑๐

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙

ใต้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชและสงขลา ทางตะวันตกเสด็จไปถึงเมือง
 นครชัยศรี กาญจนบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี พระราชกรณียกิจนี้ติดกับพระมหากษัตริย์
 พระองค์ก่อน ๆ ซึ่งจะเสด็จออกนอกราชอาณาจักรก็ต่อเมื่อทรงมีพระราชานุกิจที่สำคัญ
 จริง ๆ และส่วนมากก็คือการเสด็จออกไปทำสงคราม กวดยเหตุนี้ พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาพระราชอา
 นาเขต และทรงทราบการหัวเมืองยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน ๆ และการที่
 พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสตรวจการหัวเมือง ก็เลยกลายเป็นประเพณีสืบต่อมา
 จนทราบเท่าทุกวันนี้

ประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ ๔ ยังอยู่ในภาวะห่างไกลมากต่อการที่จะ
 เป็นประเทศประชาธิปไตย แต่ลักษณะการปกครองและพระราชกรณียกิจของพระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อราษฎรของพระองค์เองเข้าสู่วิถีแห่งประชา
 ธิปไตยอยู่มาก เช่นทรงมีนิกิตกรรมทางศาสนา แมว่าพระองค์จะไม่ทรงเชื่อใน
 คริสต์ศาสนา แต่ก็ทรงมีน้ำพระทัยกว้างขวาง พอที่จะให้มิชชันนารีอเมริกันเขา
 ไปทำการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในวัดบวรนิเวศได้ ดังที่ชาวต่างประเทศคนหนึ่ง
 เล่าว่า

...พระองค์พระราชทานห้องในวัด เพื่อให้ เรฟเวอเรน คุกสแวล
 ประกาศผู้หลักธรรมทางคริสต์ศาสนา และทรงให้พระสงฆ์เซาฟัง พระองค์
 ยังได้เชื่อเชิญมิชชันนารีอเมริกันเขารวมพิธีสถาปนากิจและแจกหนังสือเกี่ยวกับ
 กับศาสนาแก่เจ้าอาวาสจากวัดอื่น ๆ ที่โคซุมบูมอยู่ ณ ที่นั้น และให้ทำการ

เทศนาศาสนาใหม่ให้ฟังอีกด้วย... ๑๐๖

พระราชกรณียกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือการแก้ไขเปลี่ยนแปลงพิธีถือน้ำ
พิพัฒน์สัตยา พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยานี้

เป็นพิธีสงฆ์กับพราหมณ์ทำควายกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พิธีสงฆ์มีสวด
มนต์เลี้ยงพระให้ เป็นสวัสดิมงคลก่อน แล้วทำพิธีพราหมณ์ อานโองการ
แขนงนำสาบาน และชุบพระแสงต่อไป ข้าราชการกระทำสัตย์ถือน้ำคองหน้า
พระสงฆ์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้าไปเฝ้าถวายบังคมพระ
เจ้าอยู่หัวที่ในท้องพระโรง... ๑๐๗

๑๐๖

Abbot Low Moffat, Mongkut, the King of Siam (Ithaca:
cornwall University Press, 1961), pp. 54 - 55

"... He gave the Reverend Caswell a room in his temple where he might preach Christianity and authorized his priests to attend his sermons. He even invited the American missionaries to attend a cremation ceremony and to distribute religious books among the head priest from other temples who would be assembled there and to preach to them on the new religion..."

๑๐๗

สมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๕๐

มาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

...ทรงพระราชดำริเห็นว่า การถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นการใหญ่ จะให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแต่ฝ่ายเดียวก็ไม่เป็นนุเคราะห์กรรมต่อกัน ถ้าถือนั้นก็ผู้รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาก็ต้องรักษาความสุจริตแต่ฝ่ายเดียว พระเจ้าแผ่นดินไม่ถือน้ำ จะคิดร้ายประการใด ๆ ก็ไร้ความสุจริต ขวง ๑ รักษา ขาง ๑ ไม่รักษาก็ไม่สมควร ต้องรักษาด้วยกัน ทั้ง ๒ ฝ่าย นำพิพัฒน์สัตยาจึงจะศักดิ์สิทธิ์... ๑๐๔

จึงได้ทรงแก้ไขประเพณีเดิมเสด็จออกไปประทับเป็นพระธานีให้ข้าราชการ ถือน้ำกระทำสัตย์ และพระองค์เองก็เสวยน้ำพิพัฒน์สัตยา ทรงปฏิญาณความซื่อตรงต่อข้าราชการทั้งปวง พงศาวดารได้บันทึกเหตุการณ์ครั้งนี้ไว้อย่างแจ่มชัดว่า

...ถึงวันพระราชพิธีถือน้ำจึงได้เสด็จพระสงฆ์พระราชคณะเป็นส่วนในหลวง ๓๐ รูป ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการในพระบรมมหาราชวัง และพระบรมราชวงศ์คนละรูปเป็นพระสงฆ์ ๕๐๐ รูป เจริญพระปริตรในเดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ วัน ๑ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ วัน ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชอุทิศเสด็จไปฟังพระสงฆ์เจริญพระปริตร ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้าเป็นวันรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาก็เสด็จไปปฏิญาณกับพระสงฆ์ ข้าราชการก็ทำขบวนแห่ไปถวายพระสงฆ์ตามผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกพระองค์ แล้วทรงกระทำสัตย์รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ก่อนพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการก็ตั้งความสัตย์สุจริตอุทานคำสาบานถวายแล้วก็รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นลำดับกันตามผู้ใหญ่ผู้น้อยในพระอุโบสถ แล้วก็ออกมากำกับให้ หลวง ขุน หมื่น พัน ทนาย ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทุกตัวคน... ๑๐๕

๑๐๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ (พระเนตร : องค์การฯ ของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๓๘.

๑๐๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘ - ๑๓๙.

การที่พระมหากษัตริย์ทรงค้ำนำพิพจน์สัตยาควยนี้เป็นการแสดงว่าพระองค์
ทรงสัญญาที่จะซื่อสัตย์ต่อประชาชน พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรรับสั่ง
ว่า

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระ
อริยาศย์กว้างขวางกอปร ด้วยอุดมคติสูง พระองค์เองเป็นผู้ที่ใคร่เริ่มเปลี่ยนแปลง
แปลงความคิดเดิม เกี่ยวกับการปกครองแบบพระมหากษัตริย์ ในพระราช
พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาซึ่งขาราชการและข้าราชการสำนักทองเขารวมสองครั้ง
ต่อปี พระองค์ได้ทรงริเริ่มประเพณีที่พระมหากษัตริย์เองทรงให้คำมั่นสัญญา
ว่า จะซื่อสัตย์ต่อประชาราษฎร์ของพระองค์ คั้งนั้น จึงทำให้พิธีถือน้ำพิพัฒน์
สัตยาเป็นพิธีที่ทำกันทั้งสองฝ่าย แทนพิธีเดิมที่มีผู้ให้คำมั่นสัญญาแต่เพียงฝ่าย
เดียว... ๑๑๐

๑๑๐ Prince Dhani, *The Old Conception of the Monarchy, The Siam Society Fiftieth Anniversary Vol. II, 1929 - 1953* (Bangkok: The Siam Society, 1954), p. 171

"...King Mongkut, ... was a highly liberal and idealistic monarch; and it was he who commenced to make considerable modifications to the old conception of the monarchy. In the bi-annual ceremonies of swearing allegiance to the king on the part of official and the Court, the King initiated the custom of himself giving the sovereign's pledge to be loyal to His people thereby making it a bi-partite instead of the former one-sided oath of allegiance..."

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงให้เสรีภาพแก่ประชาชนควยประการต่าง ๆ เป็นคนว่า ทรงให้เสรีภาพทางศาสนา อันที่จริงแล้วในเรื่องการศาสนานี้พระมหากษัตริย์ไทยเกือบทุกพระองค์ทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ มีใ้ทรงกีดกันศาสนาอื่นเลย แต่ก็มีใ้ทรงสนับสนุน คงยึดถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงบำเพ็ญพระองค์เยี่ยงพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ คือไม่ทรงกีดกันศาสนาอื่น และยังทรงมีพระทัยกว้างขวางพอที่จะอุปถัมภ์ตามสมควร เมื่อครั้งที่ยังทรงผนวชอยู่นั้น ใ้ทรงสถาปนารวมุขิกนิกายขึ้น ซึ่งเป็นนิกายใหม่ในพุทธศาสนา เกรงครัดต่อพระวินัยยิ่งนัก ครั้นเมื่อเสวยราชสมบัติแล้วก็ทรงสนับสนุนทั้งมหานิกาย และธรรมยุติกนิกาย ทรงให้เสรีภาพแก่พระสงฆ์ในการปฏิบัติตามความพอใจของตน กล่าวคือพระธรรมยุติกนิกายนั้นครองจีวรแบบมอญคือครองแหวก ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต ใ้ทรงชักท้วงในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ถวายปฏิญาณว่า จะใ้พระสงฆ์ครองจีวรตามแบบเดิม คือหมกคลุมอย่างพระมหานิกาย ในครั้งนั้น พระธรรมยุติกนิกายบางรูป มีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) เมื่อครั้งยังเป็นพระอริยมุนีไม่ทำตามรับสั่งก็มี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระเถระธรรมยุติกนิกายทั้งปวงก็เข้าชื่อกันยื่นฎีกาต่อเสนาบดี ขอให้ใ้หน้าความกราบบังคมทูลว่าที่ตองถูกบังคับใ้ใ้ครองผาคตามแบบอย่างซึ่งไม่เลื่อมใสนี้ รู้สึกเคืองครอน ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ใ้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกลับครองผาแหวกอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลำบากพระทัยมาก เพราะจะคำรัสใ้หมผาอย่างพระมหานิกายต่อไปก็ผิดกับคติซึ่งพระองค์เองใ้ทรงตั้ง ทั้งจะทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายรู้สึกเคืองครอนหนักขึ้น ถ้าจะใ้ครองแหวกตามเดิม ก็จะมีคำที่ใ้ทูลรับใ้ขอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่สุดเมื่อทรงรับฎีกาแล้วก็เลยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่า การปฏิบัติตามพระธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ปฏิบัติ มิใ้ราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งใ้ใ้ทำประการใด เมื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายก็พากันหมแหวกตามเดิม แต่เรื่องที่เกี่ยวข้อง

กับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายยังมีชื่ออื่นตามมาอีก ค้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ คนที่เลื่อมใสศรัทธาธรรมยุติกนิกายอย่างเปิดเผยก็มี ที่เลื่อมใส แต่ไม่กล้าแสดงโดยเปิดเผย เพราะเกรงว่าจะทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพอพระราชหฤทัยก็มี ที่ไม่เลื่อมใสก็มี ตั้งแต่เปลี่ยนรัชกาลใหม่ ทรงสังเกตเห็นว่า มีคนแสดงความเลื่อมใสในศรัทธาธรรมยุติกนิกายมากขึ้นอย่างรวดเร็ว พระองค์จึงทรงพระราชดำริว่า ถ้าทรงชวนชวายนเผยแพร่นิกายสงฆ์ธรรมยุติกให้แพร่หลายค้วยพระราชานุญาต จะเกิดโทษแก่บ้านเมืองมากกว่าเป็นคุณ เพราะจะทำให้พุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ที่นับถือคติต่างกัน เกิดรังเกียจกัน และพระมหานิกายก็จะพากันหวาดหวั่นว่าจะถูกบังคับให้แปลงเป็นธรรมยุติเหมือนเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใดทรงพระวิตก และที่สุดพระธรรมยุติเอง ถ้ามีจำนวนมากนัก การปฏิบัติพระธรรมวินัยก็อาจจะเสื่อมทรามลง เพราะเหตุที่กล่าวมาจึงโปรดให้พระสงฆ์ธรรมยุติกตั้งขึ้นอยู่ในคณะกลางตามเดิม มีใครแยกย้ายเป็นคณะหนึ่งต่างหาก และคำรัสสั่งในราชการให้ถือว่าพระสงฆ์สองนิกายนั้นเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคนว่าในการพิธีสงฆ์ก็ให้นับรวมกัน ทั้งสองนิกาย การที่ทรงตั้งพระราชอาณัติเลือกแต่ค้วยพรรษา อายุ และคุณธรรมไม่ว่าจะเป็นนิกายไหน นี่ก็แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติต่อพระสงฆ์อย่างเสมอภาคกัน มีใครสนับสนุนธรรมยุติกนิกายที่ทรงตั้งขึ้นมา ความหานิกายซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิม พระบรมราชาไชยาก็เปลี่ยนมาเป็นสมาคมกับพระราชาคณะมหานิกาย เป็นคนว่า พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทูลถามอธิบายพระธรรมวินัยที่ใครจะทราบ หรือที่ยังสงสัยใคร่ตามประสงค์ และทรงชี้แจงวินิจฉัยพระราชทานโดยมีใครรังเกียจ พระบรมราชาไชยาก็เห็นว่านี่ มีผลทำให้พระสงฆ์มหานิกายแก้ไขวัตรปฏิบัติขึ้นเป็นลำดับมา และการสั่งสมผลก็มีใครแตกราวตลอดรัชกาลที่ ๔ ค้วยพระสงฆ์พากันเลื่อมใสในพระปริชาญาณทั้งสองนิกาย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีใครทรงชักชวนมีให้ประชาชนของพระองค์นับถือศาสนาอื่น ทรงให้เสรีภาพแก่ราษฎรในการนับถือศาสนา ดังจะ

เห็นได้จากประกาศฉบับหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นพระราชอัธยาศัยเป็นอย่างดี "ว่า
 ธรรมเนียมผู้ครองแผ่นดินที่เป็นยุคธรรม มิได้ห้ามราษฎรทิ้งปวงในการถือศาสนา
 เป็นที่พึงของตัว ๆ ในเวลาที่สุก แลกาดเบื่องหนาทรงอนุญาตยอมให้คนถือศาสนา
 ตามอัธยาศัย..."^{๑๑๑}

บาทหลวงปาลเลอกัวได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า "...พระมหากษัตริย์ไทย
 ได้ทรงประกาศในที่ชุมนุมว่า พระองค์ทรงอนุญาตให้ราษฎรทุกคนนับถือศาสนาคริสต์
 ได้ นี่ก็เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ แลหลังจากนั้น จำนวนของผู้ที่เข้ารับก็เพิ่ม
 ขึ้นทุกวัน ๆ ..." ^{๑๑๒} และเขายังชมเชยต่อไปว่า

รัฐบาลยอมให้คนไทยที่เป็นพวกคริสตังมีเสรีภาพในการประกอบพิธีทาง
 ศาสนาอย่างเต็มที่ เสรีภาพเช่นนี้ ก็กว้างขวางขึ้นจนกระทั่งชาวไทยที่
 เป็นพวกคริสตังไม่ตองรับราชการสนองพระเดชพระคุณในวันอาทิตย์

^{๑๑๑} "ประกาศการถือศาสนาแลผู้พิสด", ในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔
พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, หน้า ๑๓๐

^{๑๑๒}

Mgr. Pallegoix, Description du Royaume Thai ou Siam.

Tome II (Paris: La Mission de Siam, 1854), p. 158

"... Le roi de Siam... ayant déclaré dans une assemblée
 publique qu'il permettait à tous ses sujets d'embrasser la religion
 chrétienne, il se fait un grand changement, et le nombre de catéchu-
 mènes augmenta de jour en jour..."

หรือวันนักขัตฤกษ์อื่น ๆ เว้นแต่จะมิ้งายที่ความมละจำเป็นที่จะกองทำ ๑๑๓

นอกจากคริสต์ศาสนาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่ "พวกที่นับถือศาสนาอิสลามและศาสนาอื่น ๆ ให้ปฏิบัติตามลัทธิธรรมเนียมของตนได้อย่างเสรีภายในพระนครหลวงของพระราชอาณาจักรและอยู่ในสายตาของราชสำนัก....นโยบายการเมืองเป็นไปในทางให้ชนั้ติธรรมทางศาสนา..." ๑๑๔

พระราชกรณียกิจที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น เป็นพยานยืนยันถึงน้ำพระทัยอันกว้างขวางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะที่ทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกาย และทรงเคร่งครัดในนิกายที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นี้ ถ้าพระองค์จะไซ้พระราชอำนาจของพระองค์หักหาญบังคับให้ราษฎรทั้งประเทศนับถือธรรมยุติกนิกายก็ทรงทำได้ เพราะพระมหากษัตริย์ในสมัยนั้น ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุด ผู้ใดจะคัดค้านมิได้ แต่พระองค์มิได้ทรงทำตามพระราชหฤทัย ทรงให้เสรีภาพพระสงฆ์ที่จะเลือกกระทำวัตรปฏิบัติตามคติที่ตนเลื่อมใส และทรงให้เสรีภาพแก่ราษฎรในอันที่จะ

๑๑๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๖ - ๓๒๗

"...le gouvernement laissait aux chrétiens une pleine liberté pour l'exercice de la religion; cette liberté va si loin, que jamais les chrétiens ne sont employés au service du roi les dimanches et fêtes, à moins qu'il n'y ait quelque ouvrage urgent et nécessaire à exécuter..."

๑๑๔ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๑๒

"...Les mahométans et les paiens exercent librement leur religion dans la capitale du royaume et sous les yeux de la cour... La politique favorise cette tolérance..."

เลื่อนนับถือศาสนาใดตามความพอใจของตน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชากรชาวสยาม นอกจากจะนับถือศาสนาใดอย่างเสรีแล้ว ยังมีเสรีภาพทางร่างกายมากขึ้นกว่าเดิม เริ่มตั้งแต่ในพระราชสำนักทีเดียว พระองค์ได้ทรงออกประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าจอมอยู่งานกราบถวายบังคมลาออกได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ พระราชกรณียกิจประการนี้สร้างความตื่นตะลึงให้แก่บรรดาข้าราชการสำนักถึงนัก ด้วยเหตุที่ไม่เคยปรากฏว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ใดได้ทรงเคยกระทำมาก่อน บรรดาสตรีทั้งหลายที่ได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมแล้ว ก็จะต้องใช้ชีวิตอยู่ในพระบรมมหาราชวังตลอดไปจนถึงสิ้นชีวิต เพราะถือว่าเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ หากผู้ใดหลบหนีออกมา ก็จะได้รับโทษอย่างหนัก ดังนั้น การที่จะมาใช้ชีวิตอยู่นอกพระบรมมหาราชวังจึงเป็นสิ่งเหลือเชื่อ พระบรมราชโองการเช่นนี้ได้มีคำสั่งหลายครั้งแล้ว แต่ก็ไม่มีใครเชื่อทุกคนต่างก็เข้าใจว่า ตรีสเณ ตรีสประชก จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์ประกาศพระราชทานเป็นสัญญาไว้มั่นคงว่า

... พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศปฏิญาณไว้เป็นความสัตย์ ความจริง แก่เจ้าจอมอยู่งานชั้นใน ชั้นกลาง ชั้นนอก ทั้งปวง เว้นแต่เจ้าจอมมารดาในพระเจ้าลูกเธอ แลหม่อมพนักงานทุกตำแหน่งแล เจ้าจอมเฮาแก่ แลทานเฮาแก่ แลนางรำบำเรอทั้งปวงทุกคน...

ด้วยบัดนี้ไม่ได้ออกหมายหมายท่านผู้ใดผู้หนึ่งไว้ในราชการด้วยการขมเหงกักขัง ทอด ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามสมควรแลเห็นแก่ตระกูล แลความชอบของท่านทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงพระราชทานเบี้ยหวัดอุปการะ แลเครื่องยศบรรดาศักดิ์ โดยสมควร บัดนี้ท่านทั้งปวงก็ทำราชการมานานแล้ว ใคร ๆ ไม่สบาย จะใกราบถวายบังคมลาออกนอกราชการไปอยู่วังเจ้า บ้านขุนนาง บ้านบิคารมารดา จะมีลูกมีเมียใหญ่สบายประการใด ก็อย่าใหลกลัวความผิดเลย ใหลกราบถวายบังคมลาโดยตรง แลถวายเครื่องยศคืนเสีย แลาก็จะโปรดให้ไปตามบูรารณาโดยสะดวก ไม่กักขังไว้ แลไม่ใหลมีความผิดแก่ตัวผู้ใด แลผู้ที่จะเป็น

ฉนวนนเดย... ๑๑๕

นอกจากสุภาพสตรีในราชสำนักแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงยกฐานะของสตรีทั่วไปให้ดีขึ้นกว่าเดิม ในกฎหมายเดิมถือว่า ภรรยาเป็นสมบัติของสามี และบุตรเป็นสมบัติของบิดามารดา สามีมีสิทธิขายภรรยาและบิดามารดามีสิทธิที่จะขายบุตร ทรงพระราชดำริว่า กฎหมายบทนี้ไม่ยุติธรรมใหญ่เล็กเสีย จึงมีพระราชบัญญัติใหม่ว่า ถ้าผู้จะเขียนชื่อเมียในสูรกรมธรรม์ขาย ถ้าเมียมิใช่เมียทาส มีค่าตัวสารกรมธรรม์อยู่ในมือผู้แล้ว ต่อเมื่อยอมให้ขายลงด้วยมือแกงใดควยเป็นสำคัญ ผู้เขียนสารกรมธรรม์ หรือผู้นั่งเป็นพยานผู้เห็นควยจึงเป็นอันขาย ควรถือว่า เป็นตัวเรือนเบียด ถ้าเมียไม่ยอมให้ขาย หรือลักเอาชื่อไปขายไม่มีพยานผู้เห็นไม่เป็นอันขาย ๑๑๖ และ

ถ้าลูกอายุยังไม่ถึง ๑๕ ปี แลอยู่กับพ่อแม่จนถึงไม่มีแกงใดเลย ยอมควยก็เป็นอันขายได้ แลถ้าลูกแยกขายไปจากพ่อหรือแม่ที่เป็นผู้ชายแล้ว คือพ่อแม่โอรสกันหยารางกัน ลูกตกไปอยู่ข้างอื่นจากผู้ชายหรือญาติของฝ่ายอื่นจากผู้ชาย จะลอบเอาชื่อมาขายไม่ได้ ไม่เป็นอันขาย ให้เร่งเอาเงินแต่ผู้ชายแลผู้นวยประกัน จะเกาะเรือนเบียดไม่ได้ ถ้าลูกชายก็ลูกหญิงก็ดี อายุถึง ๑๕ ปีขึ้นไปแล้ว ถ้าพ่อแม่จะเอามาขาย ต่อมันลงแกงใดยินยอม มีผู้เห็นควยจึงเป็นอันขาย... ๑๑๗

๑๑๕ "ประกาศทรงอนุญาตข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก" ใน ประชุมประกาศ รัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๐ หน้า ๑๒๔ - ๑๒๕

๑๑๕ "ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ขายเมีย บิดามารดาขายบุตร" ใน ประชุมประกาศ รัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๔ - ๒๔๑๑ หน้า ๗๗ - ๗๘

๑๑๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐

พระราชบัญญัติখনี้แสดงว่า ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา สามเณรชายภรรยา และบิดามารดาจะขายบุตรไม่ได้ หากเจ้าตัวไม่ยินยอม อาจกล่าวได้ว่า "พระองค์ทรงดำเนินการขั้นแรกนำไปสู่การเลิกทาสในประเทศไทย..."^{๑๑๘}

ในรัชกาลนี้สุภาพสตรีชั้นสูงได้แก่เจ้านายหรือบุตรหลานข้าราชการมีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียน ซึ่งตามประเพณีเดิมผู้ชายเท่านั้นที่มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน ส่วนสตรีเรียนวิชาแม่บ้านการเรือน เย็บปักถักร้อยอยู่กับบ้าน การศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้วิวัฒนาการขึ้นอย่างกว้างขวาง ด้วยองค์พระประมุขทรงสนพระทัยในกิจกรรมค่านี้อย่างยิ่ง เมื่อครั้งที่ยังทรงผนวชอยู่ ได้ทรงศึกษาภาษามคธจนเชี่ยวชาญ ได้สอบสวนพระไตรปิฎกและข้อธรรมวินัยอยู่ในพระพุทธศาสนา จึงได้ทรงทราบว่า วินัยที่พระสงฆ์ประพฤติอยู่ในเวลานั้น คลาดเคลื่อนไปจากพระพุทธบัญญัติไปมาก พระองค์ทรงสลดพระทัยมาก จึงมีพระราชประสงค์จะทำการปรับปรุงระเบียบของคณะสงฆ์เสียใหม่ใน พ.ศ. ๒๓๗๑ ทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกาย ข้อปฏิบัติซึ่งเป็นหลักประเพณีของธรรมยุติกนิกายนั้น คือ ประพฤติตามพระวินัย ไม่เกียจคร้านเพิกเฉย

... ทรงกวัดขັນในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ใช้ว่าจะยังอยู่เพียงแต่รู้วินัยเป็นที่ตั้งอย่างสามัญ ยอมกวัดขັນในการเล่าเรียนฝ่ายสุดท้ายคือนิรุกติใหม่ ความรูกว้างขวาง สามารถ อาจจะเป็นธรรมกถึกเทศนาสูงสอนสัปบุรุษหากมิได้บวชอยู่เพื่อจะเอาตัวรอด ถ้าอยู่ด้วยความเกียจคร้าน ยอมตั้งอุโบสถธรรมสวนะส่งสอนพุทธศาสนิกชนในละบาบ ดำเนินในทางบุญ...

ฝ่ายความปฏิบัติในทางวิปัสณาการะ ไม่สอนแต่สมณะวิธีอันเป็นเบื้องต้น, ยอมส่งสอนไปจนถึงวิปัสณาการฐานคตทางขงคคยอมให้ทรง ทำที่ล็กให้

^{๑๑๘} O. Frankfurter, "King Mongkut". The Siam Society Fiftieth Anniversary Vol. I, 1904 - 1929 (Bangkok: The Siam Society, 1954), p.12
 "...to him Siam owes the first steps made for the abolishment of slavery..."

คนพอควรแก่ปัญญาที่จะพิจารณาตามให้เห็นจริงได้... ๑๑๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระบรมมยุตินิกายขึ้นแล้ว ปรากฏว่ามีผู้เลื่อมใสมาก มีพระภิกษุ สามเณร มหานิกาย พวกกันถวายตัวเป็นศิษย์ แล้วเลยบวชเป็นพระธรรมยุติกามากขึ้น ประชาชนก็เลื่อมใสพระสงฆ์ในภายใต้นี้ เพราะเป็นผู้ที่มีความรู้แตกฉาน เป็นเหตุให้พระมหานิกาย ซึ่งเป็นพระสงฆ์ในภายเดิม มีความกระตือรือร้นที่จะปรับปรุงตนเองให้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่คนทั่วไป จึงได้เริ่มเรียนหนังสือตามแบบพระสงฆ์ในธรรมยุติกาย การศึกษาของพระจึงเจริญขึ้น

การปรับปรุงศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือว่าเป็นการปรับปรุงการศึกษาด้วย เพราะในสมัยก่อนเราถือกันว่าวัดเป็นหัวใจของการศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปรับปรุงการศึกษาของพระ ซึ่งเป็นครูของประชาชน เมื่อการศึกษาของครูดี ก็ย่อมก่อให้เกิดประโยชน์แก่ศิษย์ที่เข้ามาเล่าเรียนด้วย

ในการปรับปรุงการศึกษาฝ่ายพุทธจักรนั้น พระองค์

...ทรงบำรุงการ เรียนปฎิบัติธรรมให้รุ่งเรือง ทรงบอกพระปฎิบัติธรรมเอง มีภิกษุสามเณร เป็นศิษย์เขาแปลในสนามหลวง ไต่เป็นเปรียญประโยคสูงถึง ๙ ประโยคก็มีหลายรูป พระสำนักอื่นมาขอเรียนบ้างก็มี ทรงแปลหลักอยู่ในการ ไต่หนังสือพระองค์หนึ่ง... ส่วนพระองค์เอง ไต่ทรงเรียนภาษาอังกฤ จากชาวอเมริกัน ผู้เขามาตั้งสอนศาสนาคริสต์อยู่ในกรุงฯ ไต่ทรงทราบ อักษรวิธีแลภาษา ศาสนา แลการต่างประเทศ ไต่ทรงประดิษฐ์อักษรขรรค์ สำหรับใช้เขียนคำบาลี อนุวัตตามอักษรวิธีแบบโรมัน เรียกว่า หนังสือ อริยกะ มีทั้งแบบพิมพ์ทั้งแบบเขียน เพื่อดูเรียนปฎิบัติเข้าใจอักษรวิธีดีเยี่ยม

๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอราย
อันมีนามว่า ราชธานี (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, . . .
๒๔๕๕), หน้า ๔๖.

กว่าใช้อักษรขอม ใช้กันแพร่หลายในสำนักวัดบวรนี้... ๑๒๐

การศึกษาของพระเจริญขึ้นถึงกับตั้งมหาสมณราชวิทยาลัยขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นที่เรียนของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และได้ตั้งมหาธาตุวิทยาลัยขึ้นเป็นที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายที่วัดมหาธาตุ

ส่วนในด้านการศึกษาของทางฝ่ายอาณาจักรก็ได้ก้าวหน้าขึ้น
...อาจกล่าวได้ว่าการศึกษาตามความหมายที่เข้าใจกันอยู่ทุกวันนี้ได้
เริ่มมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ. ๑๘๕๑-
๑๘๖๕) พระองค์เองก่อนได้เสวยราชสมบัตินั้นก็ได้ทรงศึกษาโดยพระองค์
เองบ้าง และได้ทรงศึกษาจากพวกสอนศาสนาอเมริกันบ้าง วิชาที่ทรงศึกษาก็
คือความรู้เกี่ยวกับภาษาอังกฤษ ภูษาละติน ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์
ของโลก คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์บาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิชาดาราศาสตร์
ได้ทรงศึกษาภาษาบาลีอย่างกว้างขวาง รวมทั้งพระไตรปิฎก และวรรณคดี
ไทย แมว่าจะยังไม่ถึงเวลาที่จะสามารถปรับปรุงการศึกษาเสียใหม่ให้ทั่ว
ถึงทั้งประเทศ แต่ทว่าที่พระองค์ได้ทรงตั้งไว้ก็มีคุณค่าทางจรรยาและ
การโฆษณาอย่างมาก เท่าที่ได้ปลุกความสนใจของบรรดาเจ้านายและขุน
นาง ในการเล่าเรียนโดยทั่วไป ในภาษาและวิทยาศาสตร์ตะวันตก โดยเฉพาะ
เป็นครั้งแรกที่ได้จ้างอาจารย์ชาวยุโรป เขามาสอนหนังสือแก่เจ้านาย
ที่ยังทรงพระเยาว์ ได้มีการส่งเด็กผู้ชายไปศึกษาต่อในยุโรปเป็นครั้งแรก
โรงเรียนสามัคคีโคปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกหนึ่งหรือสองโรงเรียน และ
พวกสอนศาสนาคริสต์เตียนก็ได้รับความสะดว และความสนับสนุนในการทำงาน

๑๒๐

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศ
วิหาร (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, พ.ศ. ๒๔๖๕), หน้า ๒๓

ที่ สิ้นสอน ความรู้ใหม่ให้แกกราชกร... ๑๒๑

๑๒๑

The Executive Committee of the Eight Congress, Siam;
General and Medical Features. (Bangkok: The Bangkok Times Press, 1930)
pp. 173 - 174

"Education in the sense in which it is now understood may be said to have had its beginning in the reign of His Majesty King Mongkut (1851 - 1868). His Majesty himself, before became to the throne, had acquired partly by self-tuition and partly by the help of some American missionaries, a considerable knowledge of the English language of latin, of the world's. Geography and History, of mathematics and of some of the natural sciences, especially astronomy,--this, of course, in addition to considerable scholarship in Pali, the Buddhist scripture and Siamese literature. Although the time was not ripe for the organization of education on a national scale, the personal precept set by the king was of great moral and propagandic value, in so far as it aroused the interest of the princes and nobility in learning in general and in western sciences and foreign languages in particular. For the first time European tutors were engaged to teach the young princes; for the first times boys were sent to study in Europe; one or two secular schools made their first appearance, and Christian missionaries were given every facilities and encouragement in their good work of instructing the people in modern knowledge..."

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใจทรงตระหนักด้วยพระปรีชา
 ญาณตั้งแต่วัยทรงผนวชว่าความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกจะตองเจริญ
 ขึ้นมากในกาลภายหน้า คนไทยจึงควรที่จะต้องรู้ภาษาอังกฤษ พระองค์ทรงเห็นความ
 สำคัญข้อนี้ ดังนั้นเมื่อได้เสด็จเสวยราชสมบัติแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว จึงใจทรงชักชวนนาง แคน แบริคเคย นางเอส แมทพูน และนาง จอห์น
 เทเลอร์ โจนส์ ให้เขาไปสอนหนังสือพวกสุภาพสตรีในราชสำนัก ต่อมาใน พ.ศ.
 ๒๔๐๕ จึงโปรดให้จ้างสตรีชาวอังกฤษคนหนึ่ง ชื่อ นางแอนนา เลียวโนเวนส์
 (Anna Leonowens) มาเป็นครูผู้อบรมและถวายอักษรภาษาอังกฤษแก่พระราช
 โอรส และพระราชธิดาในพระบรมมหาราชวัง

การที่สตรีได้มีโอกาสเรียนหนังสือนี้เอง นับเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่
 ในประวัติศาสตร์ไทย เพราะในสมัยก่อนนี้ไม่นิยมให้หญิงไทยเรียนหนังสือ คงมีแต่
 ผู้ชายเท่านั้นที่มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน เพราะการศึกษาส่วนใหญ่อยู่ในวัด หน้าที่
 ของหญิงมีเพียงแต่จะศึกษาการงานหน้าที่ของแม่บ้าน บิดามารดาจะอบรมบุตรหญิง
 ของตนให้รู้จักแต่หน้าที่แม่บ้าน ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงอนุญาตให้หญิงไทยเรียนหนังสือและศึกษาภาษาต่างประเทศนี้ จึงนับว่าใจทรง
 ยกเลิกประเพณีเก่านี้เสีย เป็นการให้เสรีภาพทางการศึกษา ไม่จำกัดว่าชายเท่านั้น
 ที่มีสิทธิที่จะศึกษาหาความรู้ทางวิชาการ ดังนั้นฐานะของสตรีจึงได้รับการยกย่องดี
 กว่าสมัยเก่า ๆ ในเรื่องการศึกษาของสตรีนี้ อาจกล่าวได้ว่า

การศึกษาสมัยใหม่ของสตรีในสยามก็ได้เริ่มขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งใจเพียงทำพิธีราชาภิเษก ใจทรงขอรองให้บรรดา
 สุภาพสตรี ที่ประจำอยู่ในสำนักสอนศาสนาต่าง ๆ ผลัดเปลี่ยนกันมาอยู่
 พระราชวัง เพื่อสอนหนังสือให้แก่สุภาพสตรีในพระราชสำนัก พระองค์
 ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้แสดงไว้ว่า จะให้สตรีเหล่านี้สนทนาภาษา
 อังกฤษกับพระองค์ใจ การที่พระองค์ใจอุปถัมภ์การศึกษาของสตรีนี้ก็มีผล
 มีใจแต่เป็นการยกเลิกประเพณีที่กักกันสตรีมิให้มีความรู้ตลอดกาล แต่ยังมี

มีผลที่จะเร่งให้ความสนใจของประชาชนมีขึ้นต่อโรงเรียนของนักสอน
ศาสนา... ๑๒๒

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสิทธิแก่สตรีให้ไ้
รับการศึกษาแบบใหม่เป็นพระราชกรณียกิจที่ไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด
ใดทรงปฏิบัติมาก่อนเลยในประวัติศาสตร์

...อาจกล่าวได้ว่าเหตุการณ์ที่ควรบันทึกและได้ผลใหญ่ที่สุดในยุคแห่ง
การขยายตัว คือการตั้งโรงเรียนประจำสำหรับเด็กหญิงขึ้น เด็กหญิง
ไม่คอยกระตือรือร้นที่จะรับการศึกษา และมีความรักของเขาที่ไม่ชอบ
ควย แต่อย่างไรก็ตาม ก็ยังไม่ถึงเวลาที่จะทำงานเช่นนี้ นางแมททูนก็ได
สอนหนังสือแก่เด็กหญิงมาแล้วใน ค.ศ. ๑๘๖๕ นางเอส จี แมคฟาร์-
แลนค ก็ได้ตั้งโรงเรียนการช่างขึ้นที่เพชรบุรี และในเดือนมีนาคม ค.ศ.
๑๘๙๗ นางคาร์ริงตันก็ได้รับอนุญาตให้สอนการช่างให้แก่เด็กหญิงกลุ่มเล็ก ๆ
กลุ่มหนึ่ง ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นโรงเรียนสตรีวังหลัง... ซึ่งเป็นที่รู้จักกัน

๑๒๓

George Haws Feltus, Samuel Reynold House of Siam (New York:
Fleming H. Revell Company, 1924), p. 204

"...Modern female education in Siam may be said to have
begun when the newly crowned King Mongkut requested the ladies of the
several missions to come to the palace in turns for the purpose of in-
structing some of the royal ladies. The intention of the King, as he
expressed it, was to qualify the ladies of the palace to converse with
him in English. The effect of this royal patronage of female education
was not only to break the bondage of custom which held women in perpetual
ignorance but to quicken popular interest in the mission school."

ทั่วประเทศไทย แลวก็คือชื่อใหม่ เรียกกันติดปากว่า "โรงเรียนหม่อม
 โกล..."^{๑๒๓}

ถึงแม้ว่าการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ จะยังอยู่ในวงจำกัด คืออยู่ในหมู่
 เจ้านาย และข้าราชการ ยังมีใครแพร่หลายไปยังประชาชนสามัญ แต่เราก็คงยอม
 รับความจริงข้อหนึ่งว่า พระองค์ทรงเป็นพระราชบิดาของการศึกษาสมัยใหม่ เป็น
 ผู้วางรากฐาน ซึ่งพระราชโอรสคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น
 ผู้ดำเนินงานนี้สืบต่อมา

๑๒๓

George Bradley McFarland, Historical Sketch of Protestant
 Missions in Siam 1828 - 1928 (Bangkok: The Bangkok Times Press, 1928),
 pp.69 - 70

"...Perhaps one of the most far-reaching and noteworthy
 events of this "Period of Expansion" was the establishing of a boarding
 school for girls. Girls were not eager for education nor did their
 parents favor it... The time was not yet ripe for this phase of the
 work. Mrs. Mattoon had already been teaching girls. In 1865 Mrs.
 S. G. McFarland had begun an industrial School in Petchaburi. In March
 1871 Mrs. Carrington obtained station sanction to gather about her
 a little group of girls for industrial instruction which later apparent-
 ly became the nucleus of the Wang Lang Girls' School... The Wang Lang
 School as it was known all over Siam...came to bear yet another name
 on the lips of all Siam 'Mem Cole's School'"

สิ่งที่เป็นเครื่องส่งเสริม การศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เจริญก้าวหน้าอีกอย่างหนึ่ง คือ การตั้งโรงพิมพ์ พิมพ์หนังสือออกจำหน่ายเผยแพร่ การตั้งโรงพิมพ์นี้ ให้ประโยชน์ทางการศึกษามาก เพราะเดิมทีเดียว เมืองไทยไม่มีเครื่องพิมพ์สำหรับพิมพ์คำร้อง การเขียนใข้รงค์หรือคินสอดิน เขียนลงบนสมุดคำ เครื่องพิมพ์หนังสือไทยได้มีใช้เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ เมื่อพวกมิชชันนารีซื้อตัวพิมพ์มาจากรอยเอค เจมส์ โลว์ (Captain James Low) ได้แก่ตัวพิมพ์เล็กนอยแต่ก็ยังไม่งาม จนหมอบรัดเลย์ ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นจึงได้คิดทำตัวอักษรไทยเป็นรูปร่างอย่างที่ใช้กันอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ ตัวพิมพ์ของหมอบรัดเลย์เป็นต้นแบบที่ใช้กันต่อมา แรกขึ้นแรกยังต้องส่งไปทำตัวพิมพ์ที่เมืองนอกจนถึง พ.ศ. ๒๓๘๔ จึงหล่อตัวพิมพ์อักษรไทยได้เองในประเทศไทย นับตั้งแต่นั้นมาก็มีการพิมพ์หนังสือในประเทศไทย ทำให้หนังสือแพร่หลายเป็นประโยชน์ในการศึกษาเล่าเรียน

โรงพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีอยู่หลายโรงพิมพ์ด้วยกัน คือ โรงพิมพ์ของคณะสอนศาสนา (Mission Press) โรงพิมพ์ของคณะสอนศาสนาอเมริกันแบบทีสต์ โรงพิมพ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์ของคณะสอนศาสนาคาทอลิก นอกจากนี้ยังมีโรงพิมพ์ของเอกชน เช่น โรงพิมพ์ของนายแซมมูเอล เจ. สมิธ (Samuel J. Smith) ซึ่งตั้งอยู่ที่ถนนตก และโรงพิมพ์ของนายแดน บีช แบรดเลย์ (Dan Beach Bradley) ผลของการตั้งโรงพิมพ์ก่อให้เกิดการหนังสือพิมพ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้เป็นครั้งแรก หนังสือพิมพ์ในประเทศไทยเป็นหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ชื่อ สยามวิคตี แอคเวอรไทเซอร์ (Siam Weekly Advertiser) ต่อมาก็มี สยามไทมส์ (Siam Times) สยามวิคตี มอนิเตอร์ (Siam Weekly Monitor) หนังสือทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นนี้พิมพ์เป็นภาษาอังกฤษ ส่วนหนังสือพิมพ์ที่ออกเป็นภาษาไทย คือบางกอกวิคเคอเรอร์ ที่พิมพ์ออกจำหน่ายตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๗ หนังสือที่พิมพ์ออกจำหน่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นต้นกำเนิดของการหนังสือพิมพ์ในเมืองไทย

หนังสือพิมพ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเสรีภาพมาก สามารถจะลงข่าวที่เกี่ยวรัฐบาลได้อย่างเปิดเผย เช่น ลงข่าวโจมตีตุลาการผู้คัดสินคดี รวมทั้งคู่ความต่าง ๆ โดยไม่ต้องเกรงกลัวอิทธิพลใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระองค์เยี่ยงพระมหากษัตริย์ประชาธิปไตยโดยแท้ มิได้ทรงเอาโทษแก่หนังสือพิมพ์ หากทรงเห็นหนังสือพิมพ์ลงข่าวไม่ถูกต้องแล้ว ก็ทรงออกประกาศทำความเข้าใจกับประชาชนเสียเอง ดังจะเห็นได้จากประกาศต่อไปนี้ คือ

... ผู้เจ้าคดีขู่ความในเรื่องใด ๆ ไม่เดินตามทาง เอาเงินไปจ้างโรงพิมพ์ลงหนังสือพิมพ์กล่าวโทษตุลาการแลคู่ความต่าง ๆ ... จะให้ในหลวงถือเอาคำกล่าวในหนังสือพิมพ์มาไต่ถามชำระสะสางไม่ได้ ผู้ไปลงหนังสือพิมพ์พิรุณไปวาทประจานตุลาการมีความผิดอยู่ ... ใครทำอย่างนั้นเหนื่อยเปล่าทานผู้ที่ไต่ถามหนังสือพิมพ์ไปอ่านแล้วอย่าเชื่อฟังเอาเป็นจริง ให้เขาใจตั้งประกาศนี้เถิด^{๑๒๔}

นอกจากจะพระราชทานเสรีภาพทางศาสนาให้แก่ประชาชนของพระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงให้สิทธิเสรีภาพในการอาชีพแก่ราษฎรของพระองค์

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทให้ประกาศแก่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และลูกคชไทยจีนในหัวรบาทวงกันว่า บัดนี้กงสุลอังกฤษจะสร้างตึกในวังโปรดพระราชทานให้ ไต่บานกงสุลโปรดเทศน์นั้น จึงใคร่คิด จะให้ลูกจางรับเหมาทำการก่อสร้างตามตัวอย่างที่กงสุลอังกฤษคิดไว้แล้วนั้น ให้แล้วโดยเร็ว เมื่อผู้ใดจะขายไม้ อีสร์ ข่ายปูน และของอื่น ๆ แกลงสุล หรือผู้ใด ๆ จะรับจ้างรับเหมาทำการของกงสุล ก็ให้ไปหากงสุลวาทกล่าวราคาจางให้ตกลงกัน แล้วจึงขายและรับจ้างทำการความชอบใจเถิด ในหลวงไม่ทรงพระราชดำริติเตียนอันใดดอก จะทรงยินดีด้วยผู้ขายของและรับจ้าง ซึ่งเป็นคนในพระราชอาณา

^{๑๒๔} "ประกาศไม่ให้เชื่อฟัง เรื่องที่ผู้มีคดีไม่ฟ้องเอาไปลงหนังสือพิมพ์" ในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๔ - ๒๔๑๑, หน้า (๒๕๕) - ๒๖๐.

จักรจะได้เงินราคาค่าจ้างเป็นผลประโยชน์ของตัวเลี้ยงชีวิต จะไม่มี
ความผิดอันใด เพราะที่ชายของรับจ้างตอกงสุลนั้นเลย... ๑๒๕

พระราชกรณียกิจอีกประการหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นกษัตริย์เสรีนิยม ก็คือการออกประกาศให้ราษฎร เรียก
กะปิ นำปลา ว่าเยื่อเคย น้ำเคย แต่ราษฎรก็ยังเรียกว่า กะปิ นำปลาอยู่ พระองค์
จึงโปรดให้ราษฎรเรียกกะปิ นำปลาไปตามเดิม การกระทำสิ่งนี้ คนในสมัยนี้อาจจะ
เห็นว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ถ้ามองย้อนหลังไปว่า ประกาศฉบับนี้ได้ออกเมื่อประมาณ
ร้อยปีกว่ามาแล้ว ในขณะที่พระมหากษัตริย์ทรงอำนาจสมบูรณ์ญาสิทธิราชย์ทรงเป็น
เจ้าชีวิตของปวงชน อาจนับศาลใดทุกอย่างแม้แต่ความเป็นความตายของราษฎร
พระองค์อาจทรงบังคับให้ราษฎรปฏิบัติตามรับสั่งอย่างเคร่งครัดก็ได้ แต่พระองค์
ก็มีใจทรงทำเช่นนั้น กลับทรงปล่อยให้ราษฎรทำสิ่งที่ตนปรารถนาได้อย่างเสรี ประ
การณณ์นี้แสดงให้เห็นลักษณะที่นาสนใจของพระมหากษัตริย์ไทยในระบบสมบูรณ์ญา
ญาสิทธิราชว่าพระองค์มีใจทรงให้อำนาจเด็ดขาดของพระองค์เสมอไป ประกาศ
ฉบับนี้ ยังได้พิสูจน์ต่อไปว่าเมื่อถึงคราวที่เกิดการโต้เถียงกับหนังสือพิมพ์หรือความ
เห็นของสาธารณชน พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงอำนาจเด็ดขาดของไทยในสมัยเก่าก็
เคยยอมรับว่าพระองค์เป็นฝ่ายปราชัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีใตพระราชทานสิทธิให้แกราษฎร
อย่างเดียวกัน แต่ "พระองค์ใดทรงเลิกสมเอกลิทธิที่พวกขุนนางและเจ้านายใด

อ้างว่ามี และมีจริง ในการให้ที่พักพิงแก่ผู้ทกระทำผิดและหลบหนี^{๑๒๖} จะเห็นได้
จากประกาศต่อไปนี้ คือ

...ทุกวันนี้มีที่หลายแห่งคือวังเจ้าบ้านขุนนางใหญ่ ๆ ที่คนเล้าคือเป็นที่
ยำเยงเกรงขาม เมื่อผู้คนบ่าวไพร่ทาสลูกหนี้ของคนบรรดาศักดิ์น้อยแล
ราษฎรสามัญหนีเข้าไปแอบอิงอาศัยอยู่ เจ้าหม่อมขุนนางถึงรู้จะไปติดตาม
ไม่ได้ จะว่าเป็นดังที่ช่องที่เขาวงกตก็คล้ายกัน บัดนี้มีพระราชบัญญัติห้าม
อภัยโทษคนช่างหนาช่างในที่อยู่ในสถานที่เข่นวานั้นถือว่าเจ้าวังแข็ง เจ้า
บ้านแรง แลแล้วแลถ้าเริ่มมารับรองหรือแต่งคนมาเกลี้ยกล่อม เอาคน
หลวงแลคนของเจ้านายแลผู้มีบรรดาศักดิ์ที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังไป
แอบแฝงซัดขวางไว้ในที่ดังวานั้นเป็นอันขาดทีเดียว ถ้ามีผู้กล่าวขึ้นไปอยู่
ที่นั้น ๆ เชื่อกันว่ามานี้จะต้องให้ไปต่อว่าชำระเอาตัวมาให้ได้...^{๑๒๗}

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเสรีภาพให้แก่
ประชาชนของพระองค์นี้ เป็นการวางรากฐานระบอบประชาธิปไตย และการวาง
รากฐานระบอบประชาธิปไตยในประเทศไทยนี้ก็เป็นสิ่งที่น่าชื่นชม กล่าวคือ ในประ
เทศยุโรปบางประเทศ ราษฎรเป็นผู้เรียกร้องสิทธิเสรีภาพจากองค์ประมุข เป็น
การกระทำจากเบื้องต่ำไปสู่เบื้องสูง แต่สำหรับในประเทศไทยแล้วเป็นการกระทำ

^{๑๒๖} O. Frankfurter p. 12

"...he broke down the assumed or real privileges of nobles
and princes to give refuge to runaway evil-doers,..."

^{๑๒๗} "พระราชกระแสเรื่องทาสลูกหนี้หนีเงินไปอาศัยวังเจ้าบ้าน
ขุนนางแลในพระบรมมหาราชวัง", ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑
- ๒๔๐๔, หน้า ๖๑ - ๖๒.

จากเบื้องสูงไปหาเบื้องต่ำ คือ แทนที่ราษฎรจะเป็นผู้เรียกร้องสิทธินี้จากพระมหากษัตริย์ พระองค์กลับเป็นผู้พระราชทานสิทธิเสรีภาพเสียเอง

นอกจากจะพระราชทานสิทธิด้วยประการต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทอดองค์ให้ใช้สิทธิเลือกตั้งเป็นครั้งแรก นักศึกษาการปกครองสมัยใหม่จะตองประหลาดใจเป็นลนพน์เมื่อทราบว่าการเลือกตั้งโดยุบัติขึ้นแล้วในประเทศไทยเป็นเวลาเกือบร้อยปีมาแล้ว ก่อนที่จะมีการใช้รัฐธรรมนูญและก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่สิ่งนั้นมิได้เกิดขึ้นจริง ๆ ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเลือกตั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้อธิบายมานี้ ก็คือการเลือกตั้งพระราชครูลูกขุน พระมหาราชครูปุโรหิต พระมหาราชครูมหาริทร ซึ่งถึงแก่กรรม

๑. ทรงพระราชดำริเห็นว่าที่พระมหาราชครูปุโรหิตจากราชครูมหาริทร พระครูพิเชศุ พระครูพิราม ๔ ตำแหน่งนี้เป็นผู้พิพากษาคัดสินคดีและสอบสวนทุกข ความของทานทั้งหลายทั่วกัน ทอดออกไปจน ราษฎรซึ่งเป็นบ่าวไพร่ในสังกัดแล้วได้ทรงทราบว่าเป็นประเทศอื่น ๆ เมื่อผู้ครองแผ่นดินจะตั้งผู้สำหรับตัดสินความก็ยอมให้คนทั้งปวงเลือก แล้วจดหมายชื่อ เขามูลส่งต่อ เจ้าพนักงาน เจ้าพนักงานสอบสวนมีชอบใจ ทานผู้ใดมาก ก็ให้ผู้นั้นเป็นผู้ตัดสินคดีของราษฎร... จึงไปประกาศ ๓ ข้อให้พระราชวงศานุวงศ์ทั้งกรมแล้วแต่ยังไม่ได้ตั้งกรมข้าราชการ เจ้าพระยาแล พระยาพระหลวงในพระบรมมหาราชวังแลพระบรมราชวัง คัดสรรกรองเลือกผู้ที่ชอบใจ อยาให้ปรึกษากันว่า จะชอบใจใหญ่ใครเป็นที่พระมหาราชครูปุโรหิตจากราชครูมหาริทร ก็ให้จดหมายลงว่า ขาพระพุทธรเจ้าคนนั้นเห็นควยเกล้าควยกระหม่อมว่า คนชื่อนั้นสมควรที่จะเป็นพระมหาราชครูปุโรหิตจากราชครูมหาริทร คนชื่อนั้นสมควรที่จะเป็น พระมหาราชครูมหาริทร มีได้ มั่งคั่งว่าให้เลือกเอาแต่ข้าราชการในพระบรมมหาราชวังแลพระบรมราชวัง ถึง ขาเจ้าบ่าวข้าราชการ ถ้าเห็นว่ามีสติปัญญาควรจะเป็นที่ตัดสินความโดยสัตย์โดยธรรม ตามพระราชกำหนดกฎหมายให้สืบสงสัยชอบใจแก่คนทั้งปวงใด ก็ให้เขียนชื่อส่งมอบให้อาลักษณ์เอาไปกรมจดหมายไปถามหาหรือพระบรมวงศานุวงศ์

ด้ให้เขียนถวายเขามาองค์ละฉบับทุก ๆ องค์ ข้าราชการให้เขียนเขามา
 ถวายคนละฉบับ ๆ จงทุก ๆ คน โปรดเกล้า ๆ ว่าอย่าให้รังเกียจสงสัยว่า
 จะทรงลดดวงลดเลี่ยนอย่างไรอย่างหนึ่งเลย แล้วอย่าให้ทักท้วงว่า
 ว่า เมื่อจะเลือกผู้นั้น ๆ เขาไปตามใจตัว จะไม่ถูกพระกระแสคอกกระมัง
 ด้ก็ แลถ้าจะเลือกเขาไปแล้วจะไม่ไคเป็นคังว่าเขาไปจะตองอายุ เขาคอกกระ
 มังด้ก็ เช่นนี้คังอย่างเก่า ๆ อย่างนี้ขอเสียเถิด นิสัยใจคอกต่าง ๆ กัน คังถึงจะ
 เลือกชอบใจต่าง ๆ บัคนี้จะตองตามพระราชประสงค์คังตามใจคนทั้งหลาย
 เป็นอันมาก เลือกชอบใจตามผู้ใดมากคังก็ จะให้ผู้นั้นเป็นพระมหाराชครู
 ทั้งสองนั้น ถ้าจะเลือกชอบใจพระยาประสิทธิ์ศุภการ ผู้ว่าที่พระครูพิราม แล
 พระครูพิเชตคนใดคนหนึ่งขึ้นเป็นที่พระมหाराชครูบิโรทิตาจารย์ พระมหाराช
 ครูมหาริธร แลด้ให้เลือกหาผู้ที่จะเป็นพระครูพิเชต พระครูพิรามแทนเขาไปคัง
 เขียนชื่อเขาไปส่งทั้งสี่ตำแหน่งที่คังว ทราบหมายนี้แล้วให้คิกคานตริตรองไว้
 แล้วให้เขียนถวายไปส่งทุกวันไป... ๑๒๔

ด้ถึงแม้ว่าสิทธิในการเลือกคังยังถูกจำกัด ผู้ที่เป็นเจ้านายและขุนนางเท่า
 นั้นที่มีสิทธิเลือกคังพระมหाराชครูทั้งสี่ตำแหน่งนี้ ประชาชนยังมีคังมีสิทธิในการ
 เลือกคังแต่ประการใด แต่อย่างไรคังตามคังตองยอมรับว่า การเลือกคังแบบคัง
 คังแนนี้เพียงนี้ เพียงจะปรากฏบนผืนแผ่นดินไทยเป็นคังครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง

ด้ตลอดรัชกาลของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคังทรง
 ด้ดูคังเวลาส่วนใหญ่ในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ทั้งในคังนระเบียบประเพณี

๑๒๕ "ประกาศให้เลือกพระราชาครูลูกขุน พระมหाराชครูบิโรทิต พระมหา
 ด้ราราชครูมหาริธร" ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑-๒๔๐๔, หน้า ๔๔-๔๕-๕๐.

และการก่อสร้าง "งานปฏิรูปของพระองค์ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างแปลกประหลาดที่สุดอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์"^{๑๒๘} นอกจากนี้แล้วการปฏิรูปของพระองค์

ไม่ได้ก่อกำเนิดจากความคิดเห็นของประชาชนทั่วไป เพราะมติประชาชนยังไม่ปรากฏมีในขณะนั้น และก็หาใช่เกิดจากการที่มีบุคคลรุ่นหนุ่มที่มีความคิดทางเสรีนิยมหลอขอเกมบังคับจากราชา ทั้งนี้ เพราะพระองค์ท่านเองทรงเป็นทั้งพระราชาผู้ช่วย และทรงเป็นหัวหน้าพวกเสรีนิยมอยู่เองด้วย^{๑๓๐}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะไม่ทรงหนักใจว่าประเทศไทยควรมีการปกครองระบอบประชาธิปไตย แต่พระราชกรณียกิจทั้งหลายที่ทรงกระทำ นับเป็นการวางรากฐานระบอบประชาธิปไตยในประเทศไทยได้อย่างวิเศษ

^{๑๒๘} A.B. Griswold, King Mongkut of Siam, p. 2

His reforms constitute one of the strangest revolutions in history".

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒

"...were not at all dictated by popular opinion, for there was no such thing at the time. Nor were they concessions extorted from a monarch by a group of young liberals - for he himself was both the monarch and the leader of the liberals."